

ENTRE EL CENTRE I LA PERIFÈRIA CIENTÍFICA: SANTIAGO RAMÓN Y CAJAL I EL CATALANISME MÈDIC*

ÀLVAR MARTÍNEZ VIDAL

CENTRE D'ESTUDIS D'HISTÒRIA DE LA CIÈNCIA, UNIVERSITAT AUTÒNOMA
DE BARCELONA

alvar.martinez.vidal@uab.cat

Paraules clau: Santiago Ramón y Cajal, August Pi Suñer, Jesús Maria Bellido, Institut de Fisiologia de Barcelona, catalanisme mèdic, perifèries científiques, ethos científic

Between the centre and the scientific periphery: Santiago Ramón y Cajal and the medical catalanism

Summary: A lecture originally, this article explores how some representatives of the medical catalanism approached to the figure of Nobel Prize Santiago Ramón y Cajal (1852-1934). As the symbol of Spanish science at the time, he powerfully influenced the Catalan scientific milieu provoking profound feelings of admiration and also wishes of emulation. The main sources of this article are obituaries and other commemorative discourses and papers issued in Barcelona after Cajal's death.

Key words: Santiago Ramón y Cajal, August Pi Suñer, Jesús Maria Bellido, Institut de Fisiologia de Barcelona, medical catalanism, scientific peripheries, scientific ethos

* El text d'aquest article, publicat amb retard per causes alienes a l'autor, correspon a la conferència pronunciada en la Jornada intercongressual de Metges i Biòlegs de Llengua Catalana, que se celebrà a Girona el dia 18 de novembre de 2006 en el marc de la IX Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica. Forma part d'un treball més ampli sobre centres i perifèries científiques i s'inscriu en el projecte «La medicina

Benvolguts amics i companys,

permeteu-me que, abans de començar, agraisca públicament l'ofertament del comitè organitzador de pronunciar la conferència que he titulat «Cajal i el catalanisme mèdic» en el marc de la IX Trobada de la SCHCT i de la Jornada Intercongressual dels Congressos de Metges i Biòlegs de Llengua Catalana; sobretot, tenint en compte que jo no he fet, fins ara, cap aportació a la historiografia sobre la figura i l'obra de Ramón i Cajal; i això, a més, quan justament enguany es commemora el centenari de la concessió del premi Nobel de Medicina.

Si he pogut complir aquest compromís és sens dubte gràcies a l'ajuda que generosament m'han proporcionat José Pardo Tomás, Antoni Roca-Rosell i, sobretot, Emma Sallent, qui presentarà aquesta mateixa vesprada una comunicació sobre el fisiòleg i farmacòleg Jesús M. Bellido i Golferichs, el contingut de la qual connecta, en alguns punts, amb aquesta ponència.

Com és ben sabut, a la primavera de 1892 Santiago Ramón y Cajal abandonà definitivament la càtedra d'Histologia que ocupava a la Universitat de Barcelona i accedí a l'homònima de la Universidad de Madrid, a la cobejada Universidad Central. En marxar de Catalunya, Cajal deixava arrere cinc anys de treball infatigable sobre les estructures microscòpiques del sistema nerviós que el catapultaren al bell mig de l'escena acadèmica internacional.

Gràcies a una sàvia estratègia de publicació d'articles seus en revistes franceses i alemanyes i al suport d'Albert von Kölliker, patriarca de la neurohistologia europea, Cajal aconseguí un ràpid i merescut reconeixement mundial per les seues decisives aportacions al coneixement de la neurona i d'altres corpuscles del sistema nerviós central (Ramón y Cajal, 2006: 428 i s.). Havia donat un pas de gegant, espectacular; havia passat, com si es tractés del Rubicó, de la perifèria al centre de la comunitat científica internacional.

A Barcelona deixava també, entre els seus amics i col·legues, un record indeleble, però també un sentiment de frustració per no haver sabut, o no haver pogut, retenir-lo; és a dir, per no haver-li proporcionat les instal·lacions i els recursos humans i materials necessaris per a desenvolupar una labor investigadora al nivell de la seua demostrada capacitat (Ramón y Cajal, 2006: 478-479).

En la marxa de Cajal a Madrid hi van pesar, certament, motius de caràcter econòmic (Durán Muñoz & Alonso Burón, 1983: 225). Cajal havia renunciat, de manera voluntària, a qualsevol intent de mantenir una consulta privada, pràctica habitual entre els seus col·legues de la Facultat de Medicina, per tal de tenir més temps i de poder dedicar-se més i millor a la recerca de laboratori, ja que d'aquesta manera, ho diu el mateix Cajal, podria as-

y sus públicos en la Barcelona de Entreguerras» (HUM2006-07206-C03-03) del Ministerio de Educación y Ciencia. Davant la voluminosa literatura publicada amb ocasió del centenari de la concessió del premi Nobel a Cajal, així com de la creació de la Junta para Ampliación de Estudios, l'autor ha preferit conservar, sense introduir-hi modificacions, la versió original de la conferència, tant pel que fa al text com a la bibliografia crítica

solir «*el aurea mediocritas, capaz de garantizarme, con la preciosa conquista de mi tiempo, el bien supremo de la independencia de mi espíritu*» (Ramón y Cajal, 2006: 477).

Tot sembla indicar que el fracàs de la iniciativa encaminada a crear una secció histològica dins el Laboratori Municipal de Barcelona, on probablement podria haver desenvolupat les seues investigacions sense comprometre el migrat sou de catedràtic d'universitat, fou un factor decisiu per tal d'abandonar Barcelona i concursar a una càtedra de la Universidad de Madrid (Ramón y Cajal, 2006: 478, n. 1).

Per altra banda, en la universitat espanyola de l'època l'aspiració «natural» de tot catedràtic de «províncies», com es deia aleshores, era arribar a Madrid, a la «Central». Cajal ho deixà apuntat en diversos passatges dels seus escrits personals:

Porque, para mi, ser catedrático de la Central constituía entonces la única esperanza de satisfacer, con cierta holgura mis aficiones hacia la investigación y de aumentar mis recursos, hartos mermados con los incesantes gastos de laboratorio y de suscripciones a revistas, amén del sostén de mi numerosa familia (Ramón y Cajal, 2006: 477).

Allà, el professor disposava de més i millors recursos —una biblioteca més ben dotada, unes millors instal·lacions, com ara laboratoris, i potser de més personal auxiliar— i, a més, sabia que els seus llibres de text, el manual de l'assignatura que impartira, tindrien una acollida assegurada pel sol fet de procedir de Madrid, la qual cosa significava un complement econòmic gens menyspreable en aquella època per a un professor d'universitat (Durán Muñoz & Alonso Burón, 1983: 226).

A més a més, cal tindre en compte que la universitat central era, a diferència de les universitats de «província», l'única que podia impartir cursos de doctorat i concedir els títols corresponents. Així, controlava *de facto* tot el sistema d'ensenyament superior i, més encara, les carreres acadèmiques de tot el professorat de la centralitzada universitat espanyola.

En definitiva, la carrera ascendent de Cajal seguí un doble pas de la perifèria cap al centre: el primer i més important, el va ubicar al bell mig de la ciència europea, esdevenint un savi entre els savis; i el segon pas, potser encara més decisiu, el portà al centre geogràfic, polític i acadèmic de la nació espanyola, on esdevindria una figura científica admirada i immensament popular.

Com tothom sap, Cajal gaudí d'una fama universal. El premi Moscou (1900), la prestigiosa medalla Helmholtz (1905) i el Nobel (1906), que li foren concedits successivament, eren expressions del reconeixement que li van retre els seus coetanis i un just homenatge per les seues aportacions al coneixement de l'estructura microscòpica del sistema nerviós.

En crear-se a Madrid la Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas (JAE), el gener de 1907, Cajal en fou immediatament elegit i nomenat president per unanimitat, càrrec que ocupà fins a la seua mort l'octubre de 1934. És evident que des d'aquest càrrec, en part honorífic, en part administratiu i en part polític, la figura de Cajal exercí un

indubtable influx sobre tots aquells que, a Catalunya o des de Catalunya, volien fer ciència, i una ciència d'excel·lència. L'immens prestigi i el reconeixement que Cajal assolí com a model de científic espanyol, un autèntic mite vivent, unit al fet que Cajal havia hagut de marxar de Barcelona per manca de mitjans, esperonà els metges i biòlegs catalans durant tot el primer terç del segle XX.

Les meues paraules, més que incidir sobre la presència de Cajal a Barcelona, pretenen analitzar, des de la perspectiva del desig mimètic formulat per René Girard, les relacions entre el premi Nobel de fama internacional i algunes de les figures més significatives del catalanisme mèdic, com ara els fisiòlegs August Pi i Suñer i Jesús Maria Bellido, tots dos representants de l'escola biològica de Barcelona i, en bona mida, exponents de les inquietuds i dels afanys, així com dels èxits i de les mancances, de la medicina catalana del primer terç del segle XX.

D'aquesta manera, tot considerant la tensió entre centre i perifèria, per una banda, i l'estructura normativa de la ciència amb els seus valors i exigències, per una altra, voldria evitar que aquesta ponència esdevingués un exercici purament evocatiu o laudatori, sense cap reflexió autènticament històrica, a l'estil, tan habitual, d'allò que els francesos anomenen «*les lieux de la mémoire*».

De Cajal se n'ha parlat molt, se n'han escrit centenars d'articles i de llibres (López Piñero, 2006) i sens dubte en el futur se n'escriuran molts i molts més, però si avui el seu nom és capaç de reunir-nos i nosaltres d'evocar-lo no és tant pels continguts de la seua la ciència estricta, per molt excel·lent que fos, com pel fet que ell ha encarnat, com pocs, l'home de ciència, el model, el científic exemplar del segle XX.

Al meu parer, però, la transcendència social de Cajal a Espanya, i també a Catalunya, va més enllà de les publicacions científiques sobre la textura del sistema nerviós, ja foren articles en revistes franceses o alemanyes, o en els llibres que es van traduir a totes les llengües cultes del seu temps. Perquè, a més de l'obra pròpiament científica, Cajal modelà al llarg dels anys un patró ideal per a l'home de ciència, uns requisits i unes virtuts que havia de reunir l'aspirant a científic, i fins i tot una imatge de la ciència, d'una ciència pura, no necessàriament aplicada, una ciència bàsica; perquè, en definitiva, Cajal creà un *ethos* científic, un imaginari científic ideal, una estructura normativa de la ciència per a un país que, amb la pèrdua de les últimes colònies, Cuba, Puerto Rico i les Filipines, havia perdut les restes de l'Imperi i la condició de potència internacional, i, sobretot, se sabia decadent i endarrerit. El desenvolupament i la materialització del seu programa de regeneració social per mitjà de la ciència es correspon amb la «*cajalización de España*», com encertadament l'ha denominat Leoncio López-Ocón (López-Ocón, 2006). També de Catalunya, com veurem tot seguit.

Els llibres que contenen l'*ethos* científic de Cajal són principalment tres: *Los tónicos de la voluntad*, *Recuerdos de mi vida* i *El mundo a los ochenta años*. A continuació traçaré unes pinzellades de cadascun d'ells.

L'any 1897, a Madrid estant, Cajal fou nomenat membre de l'Acadèmia de Ciències Exactes, Físiques i Naturals. Com a discurs d'ingrés, redactà un text titulat «Reglas y conse-

jos sobre investigació biològica», que un parell d'anys més tard es publicà com a llibre de butxaca amb el subtítol que el faria famós: *Los Tónicos de la voluntad*. El *Discurso* que Cajal va llegir davant els acadèmics era una exhortació, una incitació per a despertar entre el jove espanyol la vocació científica per mitjà del desig de la fama i de l'enaltiment de l'amor a la pàtria; el llibre, derivat del *Discurso*, corregit i ampliat per l'autor fins a la versió definitiva de 1923, fou editat en nombroses ocasions i traduït a les principals llengües europees. Per a Cajal, la regeneració del teixit social passava per fomentar l'activitat científica des de l'Estat amb: a) l'increment dels recursos públics en educació superior; b) la creació de centres de recerca pura i aplicada amb el personal i les instal·lacions adequades; c) la dotació generosa de pensions per ampliar la formació dels joves graduats a l'estranger; d) la reincorporació de tots els pensionats ja siga per a ensenyar a les universitats o per a investigar als centres de recerca; i, fins i tot, la contractació de professors visitants de reconegut prestigi internacional.

L'any 1901, prop de la cinquantena, Cajal publicà a Madrid la primera part de la seua biografia, que titulà significativament *Recuerdos de mi vida. Mi infancia y juventud*. Una dècada més tard, cap al 1911, en la culminació de la seua carrera acadèmica, aparegué la segona part del llibre, subtitulada *Historia de mi labor científica*, que tindria més fortuna editorial que la primera. Cal dir que poques vegades s'han publicat totes dues parts juntes, potser perquè els continguts de l'una i de l'altra són força diferents.

Jo no sóc qui per a jutjar una obra d'aquestes característiques i molt menys la d'un savi com Cajal, celebrat per tothom. Però, no és menys cert que una autobiografia conté una dosi molt elevada d'autorepresentació i, al cap i a la fi, de justificació personal, perquè constitueix un intent de donar coherència a una trajectòria vital. En la de Cajal hi ha un repàs i selecció dels esdeveniments viscuts, una reconstrucció del jo i de les circumstàncies a través dels successius escenaris de la pròpia carrera acadèmica: Saragossa, València, Barcelona i Madrid; dels seus mestres, els seus col·legues i els seus deixebles; de les institucions, els projectes, els viatges a l'estranger i el reconeixement internacional; i, és clar, de les seues inquietuds acadèmiques i els seus afanys intel·lectuals. *Recuerdos de mi vida* mostra una figura quasi monolítica: un Cajal tenaç, infatigable, insubornable i, és clar, un Cajal adolorit per la pàtria agreujada i endarrerida, un model de patriota, un exemple de científic espanyol.

Tanmateix, *El mundo visto a los ochenta años*, subtitulada «Impresiones de un arteriosclerótico», és una obra quasi pòstuma, que arribà a les llibreries tot just a la tardor de 1934, coincidint amb la mort de Cajal. En certa manera, era el testament que deixava escrit per al gran públic, referent obligat en els innumerables homenatges i sessions necrològiques que se li dedicaren durant els mesos següents. És un llibre punyent, que respon al seu títol al peu de la lletra. Potser per modèstia no el va subtitular «Impresiones de un *sabio* arteriosclerótico», però hauria sigut més realista. Si més no, és des d'aquesta perspectiva que està escrit tot el llibre. Al pròleg, Cajal fa palesa, de manera vehement, l'obligació del savi de transcendir el seu camp específic i de ser capaç d'incardinar-lo en la societat on viu: «*Discrepo de quienes*

sostienen que un buen especialista puede ignorar cuanto rebasa el círculo de su atención habitual. No; el sabio además de la disciplina especialmente cultivada, queda obligado, si no quiere adocerse, a saber algo de todo» (Ramón y Cajal, 1948: 14). Més enllà de l'àrea del seu interès professional, el savi ha de servir i honorar la seua pàtria.

Si parem atenció sobre els passatges d'aquestes obres —diguem-ne «ètiques»— de Cajal on es parla de patriotisme, nacionalisme o, fins i tot, de separatisme, que no són precisament escassos, el destil·lat és una barreja de sentiments romàntics envers l'Espanya del segle XIX, amb la Guerra de la Independència com a gesta col·lectiva contra l'intrús francès, una barreja que derivà cap a una preocupació pregona i dolguda per la decadència i les mancances de la pàtria, i que acabà, finalment, esdevenint una autèntica obsessió pels moviments regionalistes i separatistes, en una línia ultranacionalista, similar a la de Ramiro de Maeztu o la d'Ernesto Jiménez Caballero.

Així, el capítol XII de *El mundo a los ochenta años*, titulat «La atonía del patriotismo integral» (Ramón y Cajal, 1948: 107-124), és una visió exaltada del nacionalisme espanyol, on s'inclou, per exemple, l'admiració per l'expedició africana de 1860, o la defensa, inspirada en Romanones i Mola, d'un servei militar obligatori més llarg on s'inculqués «*el contagio confortador del amor al regimiento y el sentimiento patriótico*». Els apartats d'aquest capítol són força expressius: «El patriotismo de ayer», «El odio infundado a Castilla y a Madrid», «Inquietudes actuales ante las amenazas, veladas o explícitas, del separatismo», «Las ventajas del arancel generosamente otorgado por España», «Nuestra conducta ante la consumación del desmembramiento», entre d'altres. En certa manera, les reflexions del savi octogenari, angoixat pel futur incert de la pàtria, constitueixen un preludi, evidentment no desitjat per l'autor, de la Guerra Civil espanyola.

Pel que fa a la inquietud que li causaven l'Estatut d'Autonomia de Catalunya de 1932 i la subsegüent implantació de la Universitat Autònoma de Barcelona durant el curs 1933-1934, llegiré un passatge de l'últim llibre de Cajal, que diu literalment així:

En la Facultad de Medicina de Barcelona todos los profesores, menos dos, son catalanes y nacionalistas; por donde se explica la emigración de catedráticos y de estudiantes que no llegan hoy, según mis informes particulares, al tercio de los matriculados en años anteriores. Casi todos los maestros dan la enseñanza en catalán, con acuerdo y consejo tácitos del consabido Patronato, empeñado en catalanizar a todo trance una Institución costeadada por el Estado. A este respecto, nota don Pedro Pujol que el 80 por 100 de los estudiantes universitarios han trasladado su matrícula a otras Universidades. Aboga por la creación de dos Universidades: una catalana y otra castellana. Ello me parecería de perlas. Mas ¿lo consentiría la Generalidad? (Ramón y Cajal, 1948: 115, n. 1).

Com a historiador de la medicina, jo no tinc res a dir davant unes declaracions tan impressionants com tendencioses relatives a l'ús del català en l'àmbit universitari, ni molt me-

nys pretenc fer judicis de valor sobre les idees de l'home de ciència eminent quan opinava de temes polítics. Em limitaré, modestament, a presentar els testimonis que, sobre la figura de Cajal, van oferir dues figures representatives de l'escola biològica catalana, dues figures senyeres d'un moviment —el denominat catalanisme mèdic— que des dels inicis del segle XX lluitava per una universitat autònoma, moderna i catalana. Em referisc, com he dit abans, als testimonis públics de dos professors de la Facultat de Medicina de Barcelona: August Pi i Sunyer, catedràtic de Fisiologia, i Jesús Maria Bellido i Golferichs, catedràtic de Farmacologia. Permeteu-me que, abans, descriga breument els trets característics del catalanisme mèdic, un moviment professional i acadèmic i alhora reivindicatiu del català com a llengua dels sabers i de les pràctiques mèdiques, que cal enquadrar en l'escenari polític i cultural de la Catalunya del primer terç del segle XX.

Com és ben sabut, el catalanisme polític, sorgit a les acaballes del segle XIX com a moviment interclassista que plantejava una alternativa nacional en un moment de fortes tensions socials, va ser protagonitzat principalment per amplis cercles de professionals i d'assalariats del sector terciari, tot i que va ser capitalitzat, si més no al principi, per un sector molt dinàmic de la burgesia industrial i financera. Per això, no hauria de resultar estrany que algunes de les figures més destacades del catalanisme polític foren alhora professionals de la medicina. En aquest sentit, caldria recordar els noms de Bartomeu Robert, alcalde de Barcelona i primer president de la Lliga Regionalista, de Josep Maria Roca i Heras, president de la Unió Catalanista i de l'Ateneu Barcelonès, o de Miquel Arcàngel Fargas, fundador de la Unió Regionalista i després de la Lliga, partit del que va ser vicepresident i senador. Encara és més significatiu el paper que van tenir els metges en el terreny de la recuperació i normalització de la llengua catalana: els més de trenta anys dels *Annals de Medicina*, el centenar de números de la sèrie de *Monografies Mèdiques*, les nombroses revistes mèdiques publicades en català, la continuïtat i l'èxit creixent dels congressos de metges i biòlegs de llengua catalana, la *Bibliografia Medical de Catalunya* o el *Diccionari de Medicina*, en són una bona prova.

Entenem per catalanisme mèdic un moviment alhora polític, professional i cultural protagonitzat per metges, principalment, però també per farmacèutics i veterinaris que, sota l'estendard del recobriment de la llengua catalana com a llengua viva d'expressió científica, aspirava a regenerar la medicina a Catalunya amb l'esperit del segle nou, del «noucentisme»; un moviment que en estreta vinculació al catalanisme polític intentava reformar les institucions docents, una reforma basada en l'autonomia universitària per tal d'aconseguir majors quotes d'autogestió de les pròpies institucions científiques, acadèmiques i professionals; i, en definitiva, un moviment que pretenia incrementar el paper social dels metges com a col·lectiu capaç de liderar el canvi social i cultural a la Catalunya del primer terç del segle XX (Perdigüero *et al.*, en premsa).

Si inicialment l'Acadèmia i Laboratori de Ciències Mèdiques de Catalunya fou el bressol del catalanisme mèdic, aviat altres institucions, com ara l'Associació General de Metges de Llengua Catalana, el Sindicat de Metges de Catalunya, juntament amb la Mutual Mèdica i la

Cooperativa de Consum, les seues filials comarcals i els col·legis oficials de metges de les circumscripcions provincials catalanes, entre d'altres, sorgiren de la mateixa embranzida i compartiren anhels i objectius comuns.

Però el catalanisme mèdic aspirava també a realitzar una reforma pregonada de les institucions docents basada en l'autonomia universitària, la qual cosa significava la capacitat d'elaborar els plans d'estudis i de contractar el professorat més idoni, la possibilitat d'organitzar la docència i la recerca al voltant d'instituts universitaris i, sobretot, la *venia docendi* per impartir cursos de doctorat i per donar els títols corresponents, un privilegi del qual fins aleshores sols gaudia la Universidad Central, a Madrid. En el cas de la Facultat de Medicina de Barcelona, hi havia encara uns altres reptes específics: donar entrada i també reconeixement a les naixents especialitats mèdiques i la incorporació d'altres institucions hospitalàries a la docència de la medicina.

I, ara sí, passem a mostrar els testimonis esmentats sobre la figura i l'obra de Cajal, començant pel d'August Pi i Sunyer i el seu fill, Jaume Pi i Sunyer Bayo.

El 14 de juny de 1935 se celebrà a Barcelona, al saló d'actes del Casal del Metge, una «sessió solemne» i conjunta entre la Facultat de Medicina, l'Acadèmia i Laboratori de Ciències Mèdiques de Catalunya i l'Acadèmia de Medicina de Barcelona «per tal d'honorar la memòria de Santiago Ramón i Cajal». Uns mesos després, els parlaments pronunciats aparegueren publicats a les pàgines dels *Annals de Medicina*, sens dubte la revista mèdica de més llarga tradició escrita en català, la qual, d'aquesta manera, se sumava a l'homenatge «al Mestre desaparegut, que honorà les aules de la nostra Facultat [sic] de Medicina amb les seues magistrals oracions i fou guia i capdavanter selectíssim en la investigació i en l'austeritat, companyia indefugible de la primera» (*Annals de Medicina*, 1935: 29, 1202).

Dels textos publicats a la revista destaca, tant per l'extensió com per la perspectiva adoptada, l'article signat per August Pi i Sunyer i el seu fill Jaume Pi-Sunyer i Bayo, «Cajal i la fisiologia del sistema nerviós» (Pi Suñer & Pi-Suñer, 1935), que apareixeria també en anglès, a *The Journal of Nervous and Mental Disease*, sota el títol «Ramón y Cajal and the Physiology of the Nervous System» (Pi Suñer & Pi-Suñer, 1936). Glossar ara les figures de l'un i l'altre em semblaria una digressió ociosa i, fins i tot, una ofensa per a l'auditori, però sí apuntaré que August Pi i Sunyer era, des del 1918, vocal de la Junta para Ampliación de Estudios, principal organisme governamental de promoció de la política científica espanyola, que, com he dit abans, Cajal presidí durant més d'un quart de segle; i també apuntaré que el fisiòleg català, juntament amb el seu preceptor i col·lega Ramon Turró, va col·laborar —cosa ben notable— en el llibre d'homenatge que se li oferí a Cajal l'any 1922 amb motiu de la seua jubilació (Ramón y Cajal, 2006: 742-743). Cal dir, per un altre costat, que Cajal sempre li va professar, a Pi i Sunyer, un gran respecte en públic i en privat; i, viceversa, que Pi i Sunyer considerava la marxa de Cajal a Madrid un fracàs col·lectiu i una oportunitat perduda per a Catalunya, com consta en el memorial que li va presentar a Prat de la Riba el gener de 1917 demanant la creació d'un institut de biologia a Barcelona (Roca i Rosell, 1988: 186).

L'article esmentat és una aproximació crítica a l'obra de Cajal des de la perspectiva de la fisiologia, on els autors —Pi i Sunyer i el seu fill Jaume— aborden i analitzen les idees biològiques del mestre traspassat. Era, segons ells, «un homenatge millor que un discurs diti-ràmbic en honor d'aquest home il·lustre que produí el millor de la seva obra entre nosaltres, però sense percebre en cap moment els batecs de la terra on vivia» (Pi Suñer & Pi-Suñer, 1935: 1204). Observen, en l'obra de Cajal, la «manca d'esclat vital, d'orientacions biològiques», per altra banda «característica dels anatòmics espanyols dels últims anys» (Pi Suñer & Pi-Suñer, 1935: 1203). I conclouen que «si Cajal hagués comptat en els anys 1900 a 1905 amb una escola fisiològica a Madrid, és possible que moltes de les adquisicions funcionals fonamentades en idees de Cajal, i que es deuen sobretot a fisiòlegs anglesos —Langley, Sherrington— s'haguessin produït sota el seu control immediat (Pi Suñer & Pi-Suñer, 1935: 1204). Subratllen tots dos la rapidesa a convèncer els seus contradictors morfològics enfront «la llarga durada i acritud de les polèmiques amb els fisiòlegs» (Pi Suñer & Pi-Suñer, 1935: 1204). I és que —afegeixen tot seguit— «parlaven dos llenguatges diferents, tenien dues maneres de pensar diverses i això feia difícil la mútua comprensió». A llur parer, «el coneixement de les estructures facilita el coneixement de la funció, però no se'n deriva directament» (Pi Suñer & Pi-Suñer, 1935: 1205). Les aportacions a la fisiologia del sistema nerviós (el reflex, l'associació cortical, el nervi perifèric) realitzades per Sherrington, Pawlov i Adrian no anaven pel camí de Cajal, ja que «els estudis que han anat aclarint-les no són pas derivats de fets morfològics». En canvi, «Cajal repetidament ha intentat explicar la fisiologia per l'anatomia, com feien els anatòmics del Renaixement» (Pi Suñer & Pi-Suñer, 1935: 1212). Afectat d'una visió biològica parcial, Cajal —segons els professors Pi i Sunyer— va aconseguir, entre els morfològics, un èxit ràpid, «fet a base d'interessar una gran figura [Kolliker] en els treballs propis, que recorda extraordinàriament el d'un altre mestre de Barcelona —en aquell anys Cajal ho era—, el de Gimbernat davant de John Hunter». (Pi Suñer & Pi-Suñer, 1935: 1204). Es tracta d'un parangó realment insòlit entre Cajal i Gimbernat, alimentat sens dubte pels homenatges que es feren al cèlebre cirurgià de Cambrils, l'any 1916 i el 1934, amb ocasió dels centenaris de la seua mort i del seu naixement, respectivament. Per acabar, clouen el seu discurs confirmant que: «La influència hauria estat "més profunda, encara, i més extensa" (...) si Cajal s'hagués vist assistit per una escola fisiològica. Cal insistir sobre l'aïllament de Cajal» (Pi Suñer & Pi-Suñer, 1935: 1216). En definitiva, els Pi i Sunyer eren uns fisiòlegs que, tot i reconèixer el valor immens de les aportacions de Cajal, interpel·laven l'obra d'un morfològic en pla d'igualtat i no de subordinació.

L'altre testimoni que volia adduir ara i ací és el de Jesús Maria Bellido, mà dreta d'August Pi i Sunyer i aleshores catedràtic de Farmacologia de la Universitat Autònoma de Barcelona, al qual li correspongué l'honor de pronunciar, a l'Institut Mèdico- Farmacèutic, l'oració inaugural del curs 1935-1936, titulada «De l'estada de Cajal a Barcelona» (Bellido, 1934-1935: 121-134).

El discurs, que fou inclòs en les actes anuals de l'Institut, al·ludeix en primer lloc als anys que Cajal va romandre a la Facultat de Medicina i evoca l'ambient de la medicina a la Barcelona de l'època, caracteritzat, segons Bellido, pel fenomen de l'«especialització», «la floridada de la cirurgia» i l'aparició de noves «tècniques terapèutiques». Bellido rememora en el seu discurs, que inclou la reproducció de pàgines senceres de *Recuerdos de mi vida* —l'autobiografia de Cajal—, un seguit de circumstàncies lligades a la promoció de Cajal a la fama internacional, així com alguns detalls sobre els estudis sobre el sistema nerviós realitzats a Barcelona (Bellido, 1934-1935: 125-127).

Des del punt de vista del catalanisme mèdic, la part més interessant del discurs comença més endavant quan Bellido assenyala dos grups principals de deixebles catalans sobre els quals Cajal exercí el seu magisteri: un, els alumnes de la Facultat de Medicina; i l'altre, els «graduats que se li acostaren en demanda d'una formació especialitzada». Pel que fa als primers, l'autor recorda les paraules de Cajal, elogioses, envers els seus alumnes de Barcelona, a diferència dels alumnes que es trobaria després a Madrid, on les promocions eren massa nombroses (Ramón y Cajal, 2006: 397). I, tot seguit, Bellido proclama en el seu discurs:

Nosaltres, els alumnes de la nostra Escola, del 1893 fins al 1923, som deixebles de deixebles de Cajal, però no hem rebut la influència directa personal, l'eficaç ascendent del mestre, fins molt després de la graduació (Bellido, 1934-1935: 131).

Crec necessari repetir aquestes últimes paraules: «...no hem rebut la influència directa personal, l'eficaç ascendent del mestre, fins molt després de la graduació», perquè és obvi que Bellido s'estava referint a l'influx que el premi Nobel estava exercint des de Madrid com a president de la Junta para Ampliación de Estudios, que equival a dir com a inspirador de la política científica espanyola, entre 1907 i 1934.

I pel que fa als deixebles més íntims, Bellido fa una relació dels més rellevants per acabar dient que «aquesta escola l'any 1895 estava escampada»; aleshores, afegeix, la presència de Cajal a Barcelona «era solament un record, gloriós sens dubte, però pretèrit del tot» (Bellido, 1934-1935: 132).

Bellido revela de passada una de les causes de la marxa de Cajal a Madrid: el fracàs de les gestions encaminades a crear una secció d'Histologia al Laboratori Municipal, que llavors dirigia Jaume Ferran. El Dr. Marià Batllès, amic de Cajal i regidor de Barcelona, persuadió l'alcalde, Rius i Taulet, en aquest sentit; però —diu Bellido—:

sembla cert que consultada una persona aleshores molt reputada a la nostra ciutat, per la seva competència en Bacteriologia, respongué a l'alcalde que «un històleg era tan inútil com un astrònom, i que no calia recolzar econòmicament el seu treball per raó d'aquesta mateixa inutilitat». Brava resposta! El cas —agrega Bellido— és que Cajal marxà, i segurament que el nostre món mèdic i biològic se'n ressentí (Bellido, 1934-1935: 133).

A continuació, Bellido fa una afirmació sobre la trajectòria ulterior de Cajal, que podria ser força discutible. Em referisc a la davallada del nivell científic que l'obra de Cajal experimentà en abandonar Barcelona i instal·lar-se a Madrid, una davallada que Bellido atribueix a la dedicació de Cajal a assumptes de política sanitària, educativa i científica:

A la primavera del 1892, Cajal s'instal·lava a Madrid. Nosaltres el deixarem ja, i no el seguirem més en la seva gloriosa vida. Solament direm que a Madrid la seva especialització minvà, que es va ocupar d'assumptes de Sanitat pública, d'organització de l'ensenyança superior i la recerca, i que si resistí les suggestions d'intervenir en la política i àdhuc refusà una cartera ministerial, no va ésser ja mai més l'històleg pur, lliurat exclusivament al seu treball, isolat de tot, que fou mentre visqué a Barcelona (Bellido, 1934-1935: 133).

En altres paraules, Bellido mostra un Cajal barceloní, aïllat al laboratori i quasi enfollit per la ciència. Així, en apropiar-se del Cajal més sublim, del model de científic per excel·lència, Bellido revelava l'ascendència de Cajal sobre l'escola biològica de Barcelona i, fins i tot, sobre el catalanisme mèdic en general. Per això, en el seu discurs inaugural de l'Institut Mèdico-Farmacèutic no pogué evitar incloure una reflexió molt fina sobre les afirmacions de caràcter anticatalanista de Cajal, que s'havien exacerbat amb el decurs del temps:

El gran benefici que Cajal i la seva obra fruïren durant l'estada d'aquest a la nostra ciutat, el seu isolament, li privaren de veure la realitat de la vida tal com es desenvolupava al seu entorn. Sols així s'explica el desconeixement de la realitat nostrada que traspuen els escrits autobiogràfics i els de tipus d'assaig del gran històleg. Donat entegrament a la seva tasca, no prestava atenció a tot allò que era fora del camp del microscopi, i no s'inhibia de manifestar prejudicis indignes d'un home tan gran, en els escrits de la seva vellesa particularment (Bellido, 1934-1935: 133).

En el seu discurs, Bellido resol el conflicte d'una manera sorprenent, molt diplomàtica, donant-li la volta a l'argument. És a dir, manifestant tots els símptomes del desig mimètic i de l'apropiació del model:

Però res no hi fa: els científics catalans ens sabíem estimats per ell, les nostres Corporacions, l'Acadèmia i Laboratori, l'Associació general de metges de llengua catalana, el comptaven, una i l'altra, entre llurs socis d'honor, i a la Facultat, a la sala del Deganat, presidint les figures de Robert, Giné, Pi i Sunyer i Fargas, els nostres noms capitals, hi ha des de l'any 1908, la de Cajal, com a màxima glòria del professorat de la nostra Escola, exemple a imitar per quants es sentin cridats a l'anomenada que ella fruï en vida i conservarà en el record dels qui coneguin quan[t] li deu la Ciència de la vida i la Medicina universal (Bellido, 1934-1935: 133).

Mesos després de pronunciades aquestes paraules al Casal del Metge de la Via Laietana, esclatava la Guerra Civil, i amb ella s'iniciava tot un seguit de despropòsits i malguanys. La major part dels col·legues, deixebles i amics de Bellido foren mobilitzats al front, altres foren assassinats a la rereguarda (com ara Agustí Riera i Pau a Girona i Emili Darder a Mallorca) i d'altres optaren per fugir o amagar-se per tal d'escapar d'una mort segura. Així s'iniciaren els exilis de la flor i nata d'una generació de metges catalans, que culminarien amb la diàspora de l'hivern de 1939 cap a França, molts d'ells camí d'Amèrica, com és el cas d'August Pi Sunyer, que poc després fundaria l'Institut de Medicina Experimental de Caracas, a Venezuela.

Bellido no es considerava amb forces suficients per a un viatge tan incert i restà fins a la mort a Tolosa de Llenguadoc, on a les acaballes de la contesa internacional, cap a l'any 1945, intentà reconstituir el catalanisme mèdic a l'exili i, fins i tot, presidí una associació —l'Agrupació de Metges Catalans pro Renovació de la Medicina— que planejà la reconstrucció de la sanitat pública i l'assistència social a Catalunya. Però eixes, evidentment, són figures d'un altre paner.

Bibliografia

- BELLIDO, J. M. (1934-1935), «Discurs inaugural del curs 1935-1936. De l'estada de Cajal a Barcelona». A: *Actes. Curs de 1934-1935*, Barcelona, Institut Mèdico-Farmacèutic, 121-134.
- DURÁN Y MUÑOZ, G.; ALONSO BURÓN, F. (1983), *Cajal. I. Vida y obra*, 2a ed., Barcelona, Editorial Científico Médica.
- LÓPEZ-OCÓN, L. (2006), «La "cajalización" de España». A: *ABCD las artes y las letras*, **768**, (21 d'octubre de 2006).
- LÓPEZ PIÑERO, J. M. (2006), *Cajal*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- PERDIGUERO, E.; PARDO-TOMÁS, J.; MARTÍNEZ-VIDAL, À. [en premsa], «Physicians as a public for the popularization of medicine in interwar Catalonia: the *Monografies Mèdiques* series». A: PAPANELOPOULOU, F.; NIETO-GALAN, A.; PERDIGUERO, E. (eds.), *Popularizing Science and Technology in the European Periphery, 1800-2000*, Aldershot, Ashgate.
- PI SUÑER, A.; PI-SUÑER, J. (1935), «Cajal i la fisiologia del sistema nerviós», *Annals de Medicina*, **29**, 1203-1216.
- PI-SUÑER, A.; PI-SUÑER, J. (1936), «Ramón y Cajal and the Physiology of the Nervous System», *The Journal of Nervous and Mental Disease*, **84**, (5), 521-537.
- RAMÓN Y CAJAL, S. (1948), *El mundo visto a los ochenta años. Impresiones de un arteriosclerótico*, 5a ed., Buenos Aires, 1948.
- RAMÓN Y CAJAL, S. (2006), *Recuerdos de mi vida*, Barcelona, Crítica.
- ROCA I ROSELL, A. (1988), *Història del Laboratori Municipal de Barcelona de Ferran a Turró*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona.